

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.21.03+341.23

С. С. Андрейченко, докт. юрид. наук, доцент, завідувач
Міжнародний гуманітарний університет
Кафедра міжнародного права та порівняльного правознавства
Фонтанська дорога, 33, Одеса, 65009, Україна

КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ ВИНИ ДЕРЖАВИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Стаття присвячена класичним концепціям розуміння вини держави у міжнародному праві – теорії суб'єктивної відповідальності та теорії об'єктивної відповідальності. Проаналізовано аргументи на користь обох концепцій. Зроблено висновок, що вина може бути необхідним елементом міжнародно-протиправного діяння, проте тільки в конкретних випадках, а саме, якщо це передбачено конкретними нормами міжнародного права.

Ключові слова: міжнародна відповідальність, вина держави, суб'єктивна відповідальність, об'єктивна відповідальність.

Постановка проблеми. Інтенсифікація світових процесів глобалізації, що характеризують сучасні тенденції розвитку правового буття, ставлять перед дослідниками нові завдання, при вирішенні яких вони завжди будуть звертатися, з одного боку, до усталених правових ідей, з іншого – пропонувати нові, зіставляючи різні позиції і виробляючи оптимальні рішення. За висловлюванням Де-Галета, «питання, викликані обставинами, завжди вимагають рішення, або принаймні відповіді» [1, передмова]. Одним із таких правових концептів, застосування якого потребує нагальних відповідей, є «вина». Підвищений інтерес до категорії «вини» пояснюється її значимістю в системі філософських, соціально-правових цінностей. Принцип відповідальності за провину ще з давніх часів відстоювався гуманістичною людською думкою і поступово знаходив відображення в правових системах суспільства. З розвитком цивілізації, коли людське життя і свободи особистості набували найвищої цінності, питання «вини» стає центральним в системі правової дійсності.

Положення про те, що поняття «вини» має значення в міжнародному праві, розділяється більшістю юристів-міжнародників [2, с. 213]. У той самий час проблематика вини є чи не найскладнішою в усій теорії права міжнародної відповідальності. На тому, що питання вини держави виявилось одним із найбільш суперечливих у сфері міжнародної відповідальності неодноразово акцентувалося в працях багатьох дослідників. Так, наприклад, Д. Анцилотті (*D. Anzilotti*) писав: «загалом відносно теорії вини та окремих аспектів її застосування в міжнародному праві здавна існували й продовжують існувати суперечки. У той час як одні автори підтримують теорію вини, надаючи їй тлумачення, що істотно відрізняється від того, яке дається у внутрішньодержавному праві (Гатчек), інші без коливань заперечують цю теорію (Дієна). Деякі ж автори допускають поняття вини тільки для визначення тих або інших категорій неправомірних дій, зокрема щодо так званих «деліктів недогляду» взагалі (Штруп) або щодо деяких з них спеціально (Шоен). Нарешті, деякі автори визнають, що поняття вини необхідно для визначення деяких наслідків, наприклад, зобов'язання відшкодування шкоди, тоді як у цьому понятті немає необхідності при простому задоволенні (Трипель), або ж вважають, що воно необхідне при задоволенні, але не при відшкодуванні шкоди, понесеної патримоніальним майном (Іесс)» [3, с. 415].

Дотепним є приклад, наведений А. Гаттіні (*A. Gattini*) у статті, присвяченій питанню про місце вини в Статтях КМП про відповідальність держав «Курити чи не курити: деякі зауваження про дійсне місце вини в Статтях КМП про відповідальність держав» (1999): Джагота (*Jagota*), колишній член КМП, посилаючись на місце вини в Проекті статей про відповідальність держав, зауважив: «Це як коли заходиш в кімнату, і можеш сказати, що

хтось тільки що викував сигарету. Ви не можете бачити курця, але ви знаєте, що він там» [4, с. 397-398].

Зауважимо, що у процесі кодифікації ідею розробки загального правила про вину неодноразово критикували авторитетні автори за надмірну масштабність [5, с. 40]. За словами Джеймса Кроуфорда (*J. Crawford*), Спеціального доповідача з теми міжнародної відповідальності держав, просто не існує загального правила, принципу, або презумпції про місце вини [6, с. 438]. Тема вважалася занадто різномірною для регулювання окремими нормами [7, с. 300]. Окрім того, не вирізняється однозначністю і судова практика з питань вини держави. Як відзначає О. Діггельман (*O. Diggelmann*), міжнародні суди та арбітражі здебільшого не бажали, або принаймні не були спроможні, вирішувати це питання принципово [7, с. 298].

Незважаючи на наявні суперечності щодо поняття «вини», у теорії та практиці міжнародного права цим поняттям оперують досить часто, оскільки воно невід’ємно пов’язане з такими основоположними категоріями як міжнародне протиправне діяння та міжнародна відповідальність. Тому дослідження сутності інституту вини, і, зокрема, підходів до її розуміння в міжнародно-правовій доктрині має як теоретичне так і практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі вини досить багато уваги приділяється в зарубіжній правовій науці, однак вона є недостатньо дослідженою в доктрині української науки міжнародного права. Питання вини порушували у своїх працях такі вчені як Р. Аго, Анцилотті, В. Ф. Антипенко, Г. Аранжіо-Руїз, І. П. Блищенко, Я. Броунлі, М. В. Буроменський, В. Г. Буткевич, В. А. Василенко, А. І. Дмитрієв, Н. А. Зелінська, А. Кассезе, Ю. М. Колосов, Дж. Кроуфорд, П. М. Куріс, Д. Б. Левін, І. І. Лукашук, Оппенгейм, А. Пеллет, С. Б. Петровський, С. Б. Раскалей, Ю. А. Решетов, А. Фердросс, И. П. Фісенко, М. Н. Шоу та ін.

У міжнародно-правовій доктрині можна виділити два класичні підходи щодо проблеми вини держави: теорія суб'єктивної відповідальності («*fault responsibility*») та теорія об'єктивної відповідальності «*objective responsibility*».

Мета статті полягає у дослідженні на підставі вивчення доктрини міжнародного права та міжнародної судової практики зазначених теорій вини, виявленні переваг та недоліків кожної з теорій, що, безсумнівно, впливає на вирішення практичних питань у сфері міжнародної відповідальності держав.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до теорії суб'єктивної відповідальності (*fault responsibility*), вина є обов'язковою умовою виникнення міжнародної відповідальності. Прихильники виділення вини виходять з того, що держава проявляє свою волю. Причиненні міжнародного правопорушення прояв волі носить неправомірний, тобто винуватий, характер [8, с. 194].

Твердження про те, що наявність вини держави правопорушниці є необхідною умовою для кваліфікації її поведінки міжнародно-протиправною традиційно панувало у доктрині міжнародного права з часів Гроція. Мислитель, спираючись в основному на римське право, перш за все, на його принцип «*ex tali culpa obligatio naturaliter oritur si damnum datum est*» (з такої суб'єктивної вини, природно, виникає відповідальність, якщо завдано шкоди), зазначав: «ми правопорушенням називаємо всяку вину, що полягає як у дії, так і в утриманні від дії, протилежно тому, як люди повинні вчинювати взагалі або ж відповідно до певної якості...» [9, с. 419]. Інакше кажучи, елементами міжнародно-протиправного діяння визнавалися порушення зобов'язання, вина і шкода [10, с. 90].

Оскільки основу відповідальності в римському праві, суворо індивідуалістичному, становила саме вина, остільки, поза всякими сумнівами, ця концепція вини була покладена в основу відповідальності держав [3, с. 415]. У XIX ст., наслідуючи Г. Гроція, юристи взяли римський принцип за основу відповідальності в міжнародному праві. Відповідна концепція була досить популярна і в надалі. Так, зокрема, Л. Оппенгейм (*L. Oppenheim*) схилявся до думки, що «дія держави, яка завдає шкоди іншій державі, не є тим не менше міжнародним правопорушенням, якщо вона вчинена не навмисно, не злісно і без злочинної недбалості» [11, с. 315].

А. Фердросс (*A. Verdross*) розмірковував з позиції того, що держава в основному не несе відповідальності, якщо об'єктивно міжнародно-протиправний акт мав місце за обставин, коли державному органу, який вчинив такий акт, не може бути поставлена у вину, принаймні, необережність (недостатня передбачливість або неухважність). На думку вченого «не тільки при упушеннях (*Unterlassungen*), але також і в результаті дій повинна мати місце вина якого-небудь органу держави для того, щоб можна було покласти на державу відповідальність за конкретне порушення, вчинене його органом. При цьому у випадках сумнівного, з точки зору права, положення повинні бути застосовані як джерела міжнародного права загальноновизнані культурними державами принципи права. Втім, немає ніякого сумніву, що в силу загальних принципів права об'єктивне ставлення у вину визнається лише як виняток при окремих видах завдання шкоди, а, як правило, відповідальність може виникнути, тільки якщо шкода спричинена умисно чи з необережності» [12, с. 357-358].

І. І. Лукашук зауважив, що «вина визнавалася елементом міжнародного правопорушення майже всіма, хто аналізував проблеми відповідальності. В обґрунтування зазвичай посилалися на загальну теорію права» [10, с. 90-91]. Більшість радянських юристів відстоювали концепцію винуватої відповідальності держави за міжнародні правопорушення.

В. Ф. Антипенко, ґрунтовно досліджуючи механізм міжнародно-правового регулювання боротьби з тероризмом торкається і питання вини держави. Визнаючи, що у міжнародних злочинах переважає прямий умисел, учений обґрунтовує тезу про те, що тероризм повинен обумовлюватися і непрямим. «Враховуючи, що вина держави – це не психологічне, як для людини, а соціально-політичне і правове поняття, проявляючись при тероризмі у необережній формі, вона значно розширює поле можливої відповідальності суб'єкта» [13, с. 179].

Варто відзначити, що вина як обов'язковий елемент міжнародного протиправного діяння в певних випадках передбачається і міжнародними договорами. У ст. 2 Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р. зазначено: «...геноцид означає будь-яке з таких діянь, вчинене з наміром...», тобто йдеться про вину у формі прямого умислу. Термін «геноцид», пише професор Н. А. Зелінська, етимологічно пов'язаний із двома мовами (грецькою: «*genos*» – «рід» і латинською: «*caedo*» – «убиваю») і об'єднує дві характеристики, одна з яких пов'язана з визначенням жертви, а інша – з метою злочинця [14, с. 373]. Міжнародний суд ООН відзначив, що суттєвою характеристикою геноциду є навмисне знищення національних, етнічних, расових або релігійних груп.

На думку прихильників теорії вини (*fault responsibility*) (Р. Аго, Х. Аксиолі, Ш. Вішера, Ю. М. Колосова, Ж.-П. Кенедек, Г. Лаутерпахта, Д. Б. Левіна, Л. Оппенгейма, А. Херши тощо), винувата поведінка державних органів буде вважатися протиправною незалежно від того, що така поведінка вважається правомірною і навіть обов'язковою згідно з національним законодавством відповідної держави. Ще один доказ теорії вини – несправедливість атрибутування державі тих діянь, які були вчинені без вини з боку її окремих виконавців.

Наявність аргументів, які впливають з практики держав про виключення міжнародної відповідальності за протиправні діяння, коли дія або бездіяльність були зумовлені форс-мажором або непередбаченим випадком, дала можливість прихильникам теорії вини твердити, *a contrario*, про загальне значення вини як конститутивного елемента будь-якого міжнародно-протиправного діяння.

Зазвичай для наочної ілюстрації теорії суб'єктивної відповідальності посилаються на справу *Home Missionary society claim* 1920 р. між Великобританією і Сполученими Штатами. У цій справі обкладення податком «*hut tax*» в протектораті Сьєрра-Леоне спровокувало місцеве повстання, в результаті якого була пошкоджена власність місіонерського об'єднання і вбиті місіонери. Арбітраж відхилив позов місіонерського об'єднання (представленого США) і зазначив, що «у міжнародному праві існує усталений принцип, за яким уряд не може бути притягнутий до відповідальності за діяння повстанських формувань, вчинені всупереч діям органів влади, в тих випадках, коли уряд не винен у порушеннях чи недостатньому сумлінні в придушенні заколоту» [15, с. 42-44].

відальність за всі дії, вчинені її чиновниками або органами, які є деліктними за міжнародним правом незалежно від того, чи діяв офіційний орган в рамках своєї компетенції, чи з перевищенням такої... Однак для обґрунтування визнання об'єктивної відповідальності держави за дії, вчинені її чиновниками або органами поза межами їх компетенції, необхідно, щоб вони діяли – принаймні зовні – як повноважні представники або органи або, щоб у своїх діях вони використовували права або заходи, що відповідають їхньому офіційному характеру ...» [20, с. 516].

Щодо позиції Комісії міжнародного права ООН, то цей орган не включив елемент вини держави в проект статей про відповідальність держав ані 1980 р., ані 1996 р., ані 2001 р., уникнувши тим самим складнощів щодо вирішення питання про презумпцію вини або невинності держави і проблеми доведення вини. Такий підхід Комісії викликав заперечення в коментарях деяких урядів щодо статей першої частини проекту (наприклад, уряду Австрії). Позиція Комісії викликала багато критики й у літературі [21, с. 161], хоча деякі фахівці з міжнародного права підтримували це рішення.

Відомі спеціалісти в галузі міжнародного права, зокрема, М. Шоу (М. Shaw), М. Ейкхерст (М. Akehurst), А. Кассезе (А. Cassese) та інші, неодноразово зазначали, що практика Міжнародного суду ООН в переважній кількості випадків відповідає концепції об'єктивної відповідальності, тому питанням, що потребує доведення в процесі визнання держави відповідальною за певні дії, полягає у встановленні необхідного зв'язку між державою та особою чи особами, які безпосередньо вчинили міжнародно-протиправне діяння.

Висновки. Вищезазначене дає змогу зробити висновок, що принцип об'єктивної відповідальності міцно закріпився в сучасному міжнародному праві, що підтверджується відповідними напрацюваннями учених та рішеннями міжнародних судових інституцій.

Водночас в західній міжнародно-правовій літературі все частіше зустрічаються висловлювання в тому сенсі, що ні теорія винуваної відповідальності, ні теорія об'єктивної відповідальності самостійно не здатні вказати на дійсні підстави міжнародно-правової відповідальності. Так, наприклад, Р. Луццатто (R. Luzzatto) вважав за необхідне відмовитися від спроби знайти єдину відповідь на питання, на чому ж ґрунтується відповідальність, що виникає у міжнародному правопорядку у всіх можливих випадках і наголошував, що рішення проблеми вини можливо тільки «на основі практики» [22, с. 56].

Що стосується міжнародної судової та арбітражної практики, то вона дає безліч прикладів, коли рішення ґрунтувалися як на вині держави так і на об'єктивному порушенні норми міжнародного права. Більш того, численні випадки, коли одне і те ж арбітражне рішення одними авторами наводиться на підтвердження однієї теорії, а іншими – другої. Так, наприклад, з точки зору деяких вчених, арбітражне рішення у справі Алабама ґрунтувалося на теорії суб'єктивної відповідальності (К. Штрупп (K. Strupp), а на думку інших – на теорії об'єктивної відповідальності (А. Більж (A. Bilge). Більше того, можна зустріти посилення на справу Алабама для підтвердження застосування принципу *due diligence* з метою обґрунтування притягнення держави до міжнародної відповідальності (Ч. Ч. Хайд (C. C. Hyde). Тому на підставі проаналізованої доктрини та практики міжнародного права можна зробити висновок, що вина може бути необхідним елементом міжнародно-протиправного діяння, проте тільки в конкретних випадках, а саме, якщо це передбачено конкретними нормами міжнародного права.

Список літератури

1. Международное право. Изложилъ Де Галеть. – Санктпетербургъ, 1860. – 139 с.
2. Международное право. Учебник / [Верещетин В. С., Виноградов С. В., Игнатенко Г. В., Колодкин А. Л. и др.]; отв. ред. Тункин Г. И. – М. : Юрид. лит., 1982. – 568 с.
3. Анцилотти Д. Курс международного права : введение – общая часть / Д. Анцилотти ; пер. с итал. ; под ред. : Д. Б. Левин (Предисл.) ; пер. : А. Л. Сакетти, Э. М. Фабриков. – М. : Иностр. лит., 1961. – Т. 1. – 447 с.
4. Gattini A. Smoking/ No Smoking: Some Remarks on the Current Place of Fault in the ILC Draft Articles on State Responsibility / A. Gattini // European Journal of International Law. – 1999. – Vol. 10. – P. 397–404.
5. Brownlie I. System of the Law of Nations State : Responsibility Part I / Ian Brownlie. – New York, the United States, Oxford University Press, 1983. – 278 p.

S. S. Andreichenko, Doctor of Juridical Sciences, Associate Professor,
International Humanitarian University
Head of the Department of International Law and Comparative Law
Fontanska Doroga, 33, Odessa, 65009, Ukraine

CLASSICAL THEORIES OF STATE FAULT IN THE INTERNATIONAL LAW

Summary

The article examines the traditional theories concerning understanding of state fault in the international law –theory of subjective responsibility and theory of objective responsibility. According to the objective theory an internationally wrongful act of a State can occur as a result of a breach of an international obligation through an act or omission committed by State organs. There is no need to prove the existence of any additional psychological element. According to the fault theory in the case of the absence of any degree of fault on the part of the organ concerned, no internationally wrongful act could be attributed to the State.

Arguments in support of these concepts are highlighted. The practice of international judicial bodies in support of both theories are analysed. It is proved that the fault as an obligatory element of an international-illegal act of a state is deemed legal only in the case when it is regulated by a concrete norms of the international law.

Key words: international responsibility, state fault, subjective responsibility, objective responsibility.